

בְּנֵי סָרְבָּנִים הֵם

... ויאמר עוד אלהים אלמשה כהתאמר אלבני ישראל ה' אלהי אבותיכם אלהי אברהם אלהי יצחק ואלהי יעקב שלחני אליכם ... לך ואספת אתי זקני ישראל ואמרת אליהם ... פקד פקדתי אתכם ואת העשוי לכם במצרים: ... ושמעו לקולך ובאת אתה וזקני ישראל אלמלך מצרים ואמרתם אליו ה' אלהי העבריים נקרה עלינו ועתה נלכה נא דרך שלשת ימים במדבר ונזבחה לה' אלהינו: (שמות ג טו-יח).¹

וילך משה ואהרן ואספו את כל זקני בני ישראל ... ויאמנו העם וישמעו כיפקד ה' את בני ישראל וכי ראה את עינים ויקדו וישתחוו: (שמות ד כט-לא).²

שמות רבה פרשה ה סימן יד – הזקנים שהשתמטו

"ואחר באו משה ואהרן ויאמרו אל פרעה" (שמות ה א)³ - היכן הלכו הזקנים שלא חשב אותם עמהם, שכבר אמר לו הקב"ה: "ובאת אתה וזקני ישראל!"⁴ אמרו רבותינו: הלכו עמהן הזקנים, והיו מנגבים את עצמם ונשמטים אחד אחד, שניים שניים, והלכו להם. כיון שהגיעו לפלטרין של פרעה, לא נמצא אחד, שכן כתוב: "ואחר באו משה ואהרן". והיכן הזקנים? אלא שהלכו להם. אמר להם הקב"ה: כך עשיתם?! חייכם שאני פורע לכם! אימתי? בשעה שעלה משה ואהרן עם הזקנים להר סיני לקבל התורה, החזירים הקב"ה, שנאמר: "ואל הזקנים אמר שבו לנו בזה" (שמות כד יד).⁵

שמות רבה פרשה ז סימן ג – גם אם יקללו ויסקלו אתכם

"ויוצאם אל בני ישראל ואל פרעה מלך מצרים" (שמות ו יג).⁶ "אל בני ישראל" – אמר להם הקב"ה: בְּנֵי סָרְבָּנִים הם, רגזנים הם, טרחנים הם. על מנת כן תהיו מקבלים עליכם, שיהיו מקללים אתכם, שיהיו מסקלים אתכם באבנים.⁷

¹ אלה מילות הטלת השליחות על משה בחיזיון הסנה. הקב"ה אמנם מגלה למשה שהדברים לא יהיו כ"כ פשוטים, ככתוב שם בהמשך: "ואני ידעתי כי לא יתן אתכם מלך מצרים להלך ולא ביד חזקה: ושלחתי אתי יד והפיתי את מצרים בכל נפלאותי אשר אעשה בקרבן ואחריכּן ישלח אתכם". אבל מקריאת הדיאלוג בין משה לקב"ה בנושא השליחות לפרעה והוצאת העם ממצרים, נראה שמלבד הצטנעותו לנוכח גודל השליחות: "מי אנכי כי אלך אל פרעה", מתעורר משה מהר לבעיה של יחסיו עם העם. תחילה: "ואמרו לי מה שמו, מה אומר אליהם", ואח"כ: "והם לא יאמינו לי ולא ישמעו בקולי". נראה שמשם צפה מראש את "בני סרבנים".

² ונתקיימו לכאורה דברי הקב"ה "ושמעו לקולי". ראו גם שמות רבה ה יג: " ... כיון שבא משה ואמר פקד פקדתי אתכם, מיד: ויאמנו העם ... ויקדו על הפקידה, וישתחוו על כי ראה את עוניהם". ואם העם מגלה אח"כ קוצר רוח, היסוס ואף בא בטרונות כלפי משה, יש לסנגר ולומר שאלה באו לאחר סירובו של פרעה והכבדת עולו עליהם, בעקבות הופעת משה ואהרן הראשונה לפני פרעה, ככתוב בשמות ה ט: "תקבד העבדה עליה אנשים ויעשרבה ואל ישעו בדברי שקר". בעקבות זאת באו דברי העם למשה ולאהרן בפסוק כא שם: "ראה ה' עליכם וישפט אשר הבאתם את דריחנו בעיני פרעה ובעיני עבדיו לתתחרב בידם להרגנו". ראו דברינו [מקוצר רוח ומעבודה קשה](#) בפרשת וארא. עפ"י פשט המקרא, הקב"ה לא מגלה למשה מראש שיהיו קשיים גם מצד עם ישראל. להוציא טרונות, לכאורה מוצדקות אלה, אין בדברי הקב"ה רמז להיסוס, חוסר אמונה וספקנות מצד בני ישראל, רק קושי, סבל וקוצר רוח לגאולה המתמהמהת לבוא. אלא שהמדרש סבור אחרת.

³ זה הפסוק הפותח את פרק ה ועוקב לפסוק שזה עתה הבאנו המסיים את פרק ד. העם שומע, מאמין, קד ומשתחוה. אח"כ באים הטרונות שהזכרנו בהערה הקודמת (הקדמנו את המאוחר). האם 'היה מצב' שהגאולה תהיה מיידית וקצרה?

⁴ איפה הזקנים ששמעו והאמינו וקדו והשתחוו? מדוע הפסוק אומר שרק משה ואהרן באו לפני פרעה בעוד שהקב"ה אמר למשה בסנה שהוא ילך עם הזקנים לפרעה?

⁵ ראו לעומת זאת שמות רבה טז א, פרשת החודש הזה לכם, בשבח הזקנים שכן האמינו: "אמר הקב"ה: הריני פורע לזקנים על שעשו את ישראל להאמין בשמי ... אילו לא קבלו הזקנים את דבריו של משה, אף כל ישראל לא היו מקבלים. אלא הזקנים קבלו תחילה ומשכו כל ישראל אחריהם ועשו אותן להאמין לשמו של הקב"ה". ולפיכך נכללים הזקנים בפרשת החודש, בקריאה של "משכו וקחו לכם" (שמות יב כא). ראו גם שבחם של [שוטרי בני ישראל](#), הם הזקנים של מצרים, של מעמד סיני והסנהדרין הראשון בפרשת בהעלותך. אבל כאן יש ביקורת על הזקנים שלא היה להם האומץ ללוות את משה ואהרן בהליכתם אל פרעה ולהתייצב מולו. וגם זו ביקורת מוגבלת, שהרי אפשר להבין את רתיעתם של הזקנים שהכירו את נחת ידו של פרעה. משה היום כאן ומחר במדין, ואילו הם בעבודת הפך של שעבוד מצרים. ראו גם המדרשים על כך ששבט לוי (משה ואהרן) לא היו בשעבוד מצרים (שמות רבה טז, תנחומא וארא סימן ו, ראו המדרש במלואו שם!).

⁶ פסוק זה לקוח מפרשת וארא, לאחר שפרשת שמות מסתיימת בקובלנה הגדולה של משה: "למה הרעות לעם הזה ... למה זה שלחתי ... והצל ל הצלת את עמך", עליה הרחבנו לדרוש בדברינו [אותם הנתונים תחת הבנין](#) בפרשת שמות. יש בפסוק זה מעין הטלת שליחות שנייה לאחר שזו הראשונה, של הסנה בפרשת שמות, לכאורה כשלה. הפסוק מדגיש שיש כאן ציווי, שהוא לשון קשה; וציווי זה הוא לא רק לפרעה, אלא גם לבני ישראל!

⁷ כאן עושה המדרש קפיצה קוואנטית לפאזה שונה בתכלית. הטון הרך של התחלת השליחות מתחלף כאן, בשליחות השנייה, בטון קשה ולשון בוטה. כאילו שמשה שש אלי השליחות והקב"ה לא רק צריך לצנן את רוחו, אלא להזהיר אותו מפני האנשים אותם הוא נשלח להציל ולקיים את השבועה לאבות. כאילו הוא אומר לו: דע לך משה שהאנשים שאתה נשלח אליהם הם אנשים קשים, סרבנים, נרגנים, חמי מזג וכו'. עליך להיות מוכן לקללות ואף ליידוי אבנים. כאילו הם הבעיה ולא פרעה. למה עושה זאת המדרש? מה האסמכתא שלו (מלבד לשון הציווי של המקרא כנ"ל)?

ספרי במדבר פסקא צא – בתלונות המתאווים¹⁴

"וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה אֶל ה' לֹמֶה הָרְעוּת לַעֲבֹדךָ ... הֲאֵנִי הָרִיתִי אֶת כָּל הָעָם הַזֶּה וְאֵנִי יֹלְדֵתִיהוּ" (במדבר יא יא-יב) - והיכן דיבר לו כן?¹⁵ בשעה שאמר לו: "ועתה לך נחה את העם אל אשר דברתי לך" (שמות לב לד). עדיין דבר תלי בדלא תלי!¹⁶ תלמוד לומר: "וידבר ה' אל משה ואל אהרן ויצום אל בני ישראל" (שמות ו יג) אמר להם: הִיוּ יוֹדְעִים שֶׁסֶרְבְּנִין וְטֶרְחָנִין הֵם. אלא על מנת שתקבלו עליכם, שיהיו מקללים אתכם וסוקלים אתכם באבנים.¹⁷

ילקוט שמעוני פרשת בהעלותך רמז תשלו – הפיתוי לזקנים

"ולקחת אותם אל אהל מועד" (במדבר יא טז) - אמר לו: קחם בדברים. בתחילה אמור להם דברי שבח: אשריכם שנתמניתם. וחזור ואמור להם דברי פגם: הוּא יוֹדְעִין שֶׁסֶרְבְּנִים וְטֶרְחָנִים הֵם, עַל מִנַּת כֵּן תִּהְיוּ מִקְבְּלִים עֲלֵיכֶם, שִׁיהוּ מִקְלָלִין אֶתְכֶם וְסוֹקְלִין אֶתְכֶם בָּאֲבָנִים - מִה שֶׁהִתְנִיתִי עִמָּךְ הַתְנָה עִמָּךְ.¹⁸

רש"י במדבר פרק כז פסוק יט – הציווי ליהושע

וצויתא אותו - על ישראל, דע שטרחנין הם סרבנים הם, על מנת שתקבל עליך.¹⁹

במדבר רבה יט ט פרשת חוקת – במי מריבה בדור הבנים

לפי שהיה משה משמר עצמו כל אותן ארבעים שנה שלא להקפיד כנגדן, שהיה מתירא מן השבועה שנשבע הקב"ה: "אם יראה איש באנשים האלה הדור הרע הזה את הארץ" (דברים א לה). אמרו לו: הרי סלע! כשם שאתה רוצה להוציא מסלע אחר, הוצא מזה. צווח עליהם: "שמעו נא המורים" (במדבר כ י) – מהו "המורים"? שיטות הרבה יש בו: המורים - סרבנים, המורים - שוטים, שכן בכרכי הים קורים לשוטים מורוס, המורים - מלמדים את מלמדיהם, המורים - חֲצִים: "וּמִצְאֹוֹהוּ הַמּוֹרִים אֲנָשִׁים בִּקְשָׁת" (שמואל א לא ג).²⁰

¹⁴ נחזור אל משה.

¹⁵ היכן מצאנו שהקב"ה מטיל על משה שליחות כזו קשה? שואל המדרש. ראו פסוקים יא-יב שם במלואם: "לֹמֶה הָרְעוּת לַעֲבֹדךָ וְלֹמֶה לֹא מִצְוֵי חֵן בְּעֵינֶיךָ לְשׁוֹם אֶת מִשָּׁא כָּל הָעָם הַזֶּה עָלֶיךָ: ... כִּי תֹאמַר אֵלֶי שְׂאֵהוּ בְּחִיקְךָ וְכו'". לשום את משה העם הזה עלי ... כי תשאהו בחיקך - זה חלק הפסוק שעליו שואל המדרש: היכן דבר לו? היכן הטיל הקב"ה על משה משא כזה גדול? ובאמת, עצם הטלת השליחות להוציא שישים ריבוא ממצרים ואח"כ להנהיגם ארבעים שנה במדבר, לא נחשב משא כבד בעיני הדרשן?

¹⁶ המדרש אינו מרוצה מהפסוק בפרשת כי תשא (לאחר חטא העגל): "ועתה לך נחה את העם". שם אין לשון הטלת משא, אלא הנחיה ואדברא, שליחת מלאך לצידו של משה (ראו דברינו [הנה אנכי שולח מלאך לפניך](#)). אתה תולה, אומר הדרשן, בדבר שאין ראוי לתלות עליו, שהוא עצמו תלוי וצריך ראייה והוכחה.

¹⁷ אין ברירה, מסיק המדרש, אלא לחזור לתחילת השליחות (המחודשת, בתחילת פרשת וארא), לפסוק שראינו בשמות רבה זו לעיל: "וידבר ה' אל משה ואל אהרן ויצום אל בני ישראל". זה מקור השמת המשא על כתפי משה ואהרן - או בחיקם. לשון הציווי, כולל הציווי חנוך בלבד עם פרעה, ראו הדף [לחלוק כבוד למלכות](#) בפרשת וארא. ולעצם העניין, רגע לפני שמשה נשבר ולא יכול יותר בפרשת המתאווים, (ראו שם: "וְאִם כִּכָּה אֶת עֲשֵׂה לִי הֲרֹגִי נָא הָרֹג ... וְאֵל אֶרְאֶה בְּרַעֲתִי"), הקב"ה מזכיר לו את התנאי הבסיסי לשליחותו ומנהיגותו: "על מנת כן תהיו מקבלים עליכם, שיהיו מקללים אתכם, שיהיו מסקלים אתכם באבנים". האזהרה "בני סרבנים הם", תשמש דגם ותקדים עבור שאר הנביאים (הערות 9-11 לעיל), אבל עיקרה מופנה בראש ובראשונה למשה עצמו. כבר בתחילת השליחות ידעת משה שאלה התנאים!

¹⁸ אנחנו עדיין בפרשת המתאווים בה העם מבקש בשר לאכול (ראו פרשת בהעלותך, במדבר פרק יא, דברינו [המתאווים](#)). הפתרון לחוסר יכולת משה לשאת את משא העם (ראו תחילת ספר דברים: "אֵיכָה אֲשֶׁא לְבָדִי טֶרְחָנִים וּמִשְׁאֲכֶם וְרִיבְכֶם" שאנו קוראים בשבת חזון שלפני תשעה באב), הוא הרחבת ההנהגה. מינוי שבעים זקנים שיסייעו בידי משה להנהיג את העם. אותם זקנים, או אחרים, שאת היחס הדו-ערכי כלפיהם כבר ראינו לעיל (הערה 5). מה יאמר להם משה? איך ישכנע אותם לקבל על עצמם להנהיג עם סרבן וטרחן כמו עם ישראל? האם יגלה להם את סוד הנהגת עם ישראל? פתח בשבח, אומר לו הקב"ה, תסביר להם כמה זה מכובד ונבחר להנהיג את העם הנבחר. רק אח"כ תספר להם את הפגם, את המשא הכבד. תעביר אליהם את מה שהוטל עליך, ותתנה עמיהם את מה שהותנה אתך: "על מנת כן תהיו מקבלים עליכם, שיהיו מקללים אתכם וסוקלים אתכם באבנים". ככה כנראה צריך מנהיג של העם הזה להעביר את התפקיד למנהיג הבא.

¹⁹ ממינוי שבעים הזקנים בתחילת ספר במדבר (פרשת בהעלותך, דברינו [קול אחד וקולות רבים](#)), למינוי יהושע בסוף הספר (פרשת פנחס, דברינו [ונתת מהודך עליך](#)). גם ליהושע מגלה משה את סוד הנהגת עם ישראל, את התנאי ההכרחי (אבל אולי לא מספיק), את "על מנת שתקבל עליך", שבלעדיו אי אפשר להיות מנהיג לעם הזה. אבל רמב"ן בפירושו לפסוק זה של מינוי יהושע (במדבר פרק כז פסוק יט), לא אוהב את הרעיון שדברים כאלה נאמרים בפומבי: "וצויתא אותו לעיניהם - על ישראל, דע שטרחנין הן סרבנין הן, על מנת שתקבל עליך, לשון רש"י. ואינו נכון בעיני, בעבור שאמר: לעיניהם, כי יותר ראוי העניין הזה להיאמר בינו לבינו, כי בפניהם יגרום בהם התפקדות. ומדרך המוסר שיזהיר להם בפני עצמם מהיותם עוד טרחנין וסרבנין". ורש"י יענה תשובה כפולה לטענה זו: האחת, שהאמירה "טרחנים הם, סרבנים הם" נאמרה בין משה ליהושע לפני ההודעה הפומבית על מינוי יהושע. והשנייה, שאחרי ארבעים שנה של הנהגת משה את העם, אולי יותר סודיות והפתעות, העם יודע (שמשה יודע שהוא יודע) היטב שהוא סרבן, טרחן ומרגיז!

²⁰ ארבעים שנה הצליח משה לעמוד באזהרה שהזהיר אותו הקב"ה בתחילת השליחות: "בני סרבנים הם" ולא כעס כנגדם. בפרט לאחר חטא המרגלים והגזרה שהדור שמושה הוציא ממצרים לא יזכה להיכנס לארץ. ודווקא ברגע האחרון, אצל דור הבנים, 'נשבר משה'. סרבנים, טרחנים ומרגיזים יותר מאבותיהם: למה דווקא מהסלע הזה תוציא לנו מים ולא מהסלע ההוא? למה, מה קרה? זה סלע לא טוב להוציא ממנו מים? (ראו רש"י במדבר כ י). האם כעסו של משה הוא משום שנוכח לדעת שהחלפת הדור לא שיפרה את מצב העם? שהתאפקותו ארבעים שנה העלתה חרס בידו? כך או כך, כיון שלא עמד בציווי ובתנאי: "בני סרבנים הם, רגזנים הם,

פסיקתא דרב כהנא פסקא יד – קראת לבניי שוטים?

כתיב: "וידבר ה' אל משה ואל אהרן ויצום אל בני ישראל" (שמות ו יג) - מה ציווים? אמר להם: אל תהו קוראין לבני מורים. וכיון שהיקניטו על מי מריבה, אמר להם משה: "שמעו נא המורים" (במדבר כ י), אמר להם הקב"ה: כל עצמי הייתי מצוה אתכם ואומר לכם: אל תהו קורין לבני מורים, ואתם קורין לבניי מורים! לית עסקיה דערים מהלך עם שטי.²¹

מדרש תהלים (בובר) מזמור יח – קשה למלוך על עם ישראל וביותר על תלמידי חכמים

"תפלטני מריבי עם" - שלא יהא לי דין בפניהם. וכתיב "מריבי עמי" (שמואל ב כב מד) - שלא ארד מגדולתי, שידינו עמי אותי. אמר בן עזאי: נוח לו למלוך על כל העולם כולו, ולא למלוך על שני עטופי סדינים²², אמר לו הקב"ה: דוד, אטילס.²³ אמר לפניו: ריבונו של עולם, "תשימני לראש גוים" - לפי שישאל סרבנים הם, ואין מודים על האמת, אבל אומות העולם כיון שמתגייירין קרובי תשובה הן, שנאמר: "לשמע אוזן ישמעו לי".²⁴

מסכת ברכות דף לד עמוד א – סרבנות במידה

תנו רבנן: שלשה רובן קשה ומיעוטן יפה, ואלו הן: שאור, ומלח, וסרבנות.²⁵

שבת שלום

מחלקי המים

מים אחרונים: ראו איך נפרד משה מבני ישראל, מדרש תנחומא (בובר) פרשת ואתחנן סימן ו: "באו ואמרו למשה: הגיעה השעה שאתה נפטר מן העולם. אמר להם: המתינו לי עד שאברך את ישראל, שלא מצאו ממני קורת רוח כל ימי מפני תוכחות ואזהרות שהייתי מוכיחן. התחיל לברך כל שבט בפני עצמו, כיון שראה שנתקצרה השעה, כללן כולן בברכה אחת. באו ואמרו: הגיעה השעה שאתה נפטר מן העולם. אמר להם לישראל: הרבה ציערתי אתכם על התורה ועל המצוות, ועכשיו מחלו לי. אמרו לו: רבינו אדונינו, מחול לך. אף ישראל עמדו לפניו ואמרו לו: משה רבינו, הרבה הכעסנוך והרבינו עליך טורח, מחול לנו. אמר להם: מחול לכם". האם בסוף דרכו של משה אכן התפייסו העם הסרבן והמנהיג הקפדן, מלו וסלחו זה לזה בלב שלם?

טרחנים הם, על מנת כן תהיו מקבלים עליכם" – פקעה שליחותו והסתיימה מנהיגותו מאלה. ראו דברינו [חילופי דורות ומשמרות](#) בפרשת פנחס.

²¹ אין עסקו של ערום (חכם) ללכת עם שוטה. ראו שם במדרש, כמו במדרש במדבר רבה לעיל: "בהדין לישנא יוונים צווחים לשטיא מורוס". מדרש זה מהדק את הקשר שבין חטא מי מריבה ותחילת השליחות של משה. אמנם לא מוזכר פה לשון סרבנים, אבל מתחזק מאד ההסבר שהצענו בהערה הקודמת בדבר פשר העונש של משה בחטא מי מריבה והסיבה לכך שאינו יכול להמשיך ולהנהיג את העם. מתחילת שליחותו התנה איתו הקב"ה שכל שיציקו לו בני ישראל, יזהר ולא יקרא להם מורים – שוטים. הסכם זה הופר ומנהיגותו של משה תמה. הוא לא יכול להנהיג את הדור החדש, הוא גם לא יכול להיכנס לארץ כ"אזרח פשוט" ואין לו ברירה אלא להישאר עם הדור שהוציא ממצרים. ראו דברינו [כי לא תעבור את הירדן הזה](#) בפרשת ואתחנן.

²² ראו מסכת אבות דרבי נתן נוסח א פרק כה: "הוא היה אומר נוח למלוך על כל העולם מלישב ולשנות בפני בני אדם העטופים בסדינין". עטופי סדינים הוא כינוי לתלמידי חכמים, או גם דיינים. ראו מסכת שבת י ע"א: "מאימתי התחלת דין? רבי ירמיה ורבי יונה, חד אמר: משיתעטפו הדיינין". ביטוי זה, יש שהוא נאמר בחיוב והערכה. ראו מסכת שבת כה ע"ב: "כך היה מנהגו של רבי יהודה בר אלעאי, ערב שבת מביאים לו עריבה מלאה חמין, ורוחץ פניו ידיו ורגליו, ומתעטף ויושב בסדינין המצוייצין, ודומה למלאך ה' צבאות". וכן בקהלת רבה פרשה א סימן ט: "כגון אתה וחברך ושני עטופי סדינים כיוצא בך שאין אתם חשובים בעצמכם כלום". אבל כאן נראה שהכוונה לתלמידי חכמים שמקנטרים ועוקצים זה את זה וקשה לעמוד במחיצתם: "שנשיתכן נשיכת שועל ועקיצתן עקיצת עקרב ולחישתן לחישת שרף" (אבות פרק ב משנה י, ראו הדף [שועל, עקרב שרף וגחלי אש](#) בדפים המיוחדים). קל וחומר שקשה להנהיג אותם ולומר להם מה יעשו!

²³ אטליס או הטליס היא מילה ביוונית שפירושה יחיד, לבד, בטל. ראו בראשית רבה כ ח דברי חוה לאדם: "אמרה לו: מה אתה סבור, שאני מתה וחיה אחרת נבראת לך? ... מה אתה סבור, שאני מתה ואתה יושב לך הטליס?" (ראו גם ילק"ש בראשית רמז כז). ומה עניין אטליס כאן? נראה שלאחר שדוד מתלונן שקשה לו למלוך על היהודים, אומר לו הקב"ה: שישב בדד. או שמא בלשון שאלה: דוד, האם אתה חושב לשבת לבד? כלום אתה יכול לשבת בטל? ועדיין צריך עיון.

²⁴ נראה שמדרש זה יכול בהחלט להיחשב מקור לאמירה שקשה להיות מלך על היהודים שתמיד מתחכמים וכל אחד חושב שהוא מתאים להיות מנהיג. והרבה יותר פשוט להנהיג גוים ממושמים. בשם הרבי מקוצק ששאל לא הצליח להשליט מלכותו משום שהיה יהודי טוב "ללא דופי" ודוד הצליח משום שהיה דם של גוים בעורקיו ... (ראו יומא כב ע"ב).

²⁵ ראו הברייתא שם במלואה: "תנו רבנן: העובר לפני התיבה - צריך לסרב, ואם אינו מסרב - דומה לתבשיל שאין בו מלח, ואם מסרב יותר מדאי - דומה לתבשיל שהקדיחתו מלח. כיצד הוא עושה? פעם ראשונה יסרב, שניה מהבהב, שלישית - פושט את רגליו ויורד. תנו רבנן: שלשה רובן קשה ומיעוטן יפה, ואלו הן: שאור, ומלח, וסרבנות". אמנם לשון משנה (חז"ל בזמננו) לחוד ולשון המקרא (חז"ל בפרשנותם למקרא) לחוד, כפי שכבר הערנו לעיל. אבל אולי באמת סרבנות הפרושים ולשון המשנה עדיפים. הכל במידה הראויה, לא יתר שאור שלא תתפח העיסה, לא יתר מלח שלא תקדיח הקדרה ולא יתר סרבנות שלא תיפרד ותתפרק האגודה (ראו בראשית רבה צח ב בברכת יעקב לבניו, תנחומא תחילת פרשת נצבים ועוד). ואפרופו דברים שבמידה, ראו הדף על [מיעוט שיחה](#) בלימוד תורה.